

A KEGYETLENSÉG RENDJE ÉS AZ IDEGENSÉG

BARCSI TAMÁS

I. A KEGYETLENSÉG FOGALMÁRÓL¹

A kegyetlenség csak az emberhez kapcsolható fogalom, az állatok nem lehetnek kegyetlenek, agresszív megnyilvánulásaiuk ösztönösek, csak az ember okozhat morális szempontból elfogadhatatlan sérelmeket. A kegyetlenség lényegében a világ alakítása során egyéni cselekvésként megvalósított, vagy egy rend mechanizmusaiból adódó szükségtelen és nem menthető, tehát elfogadhatatlan sérelemokozás, továbbá az egyént vagy a vele kapcsolatban álló másokat érő, illetve egy rend működésmódjából következő szükségtelen és nem menthető (kisebb vagy nagyobb erőfeszítéssel, olykor már megfelelő odafigyeléssel is kiküszöbölhető), tehát elfogadhatatlan szenvedés eltűrése. Ez persze pontosításra szoruló meghatározás, de kiindulópontnak talán megfelelő. Arról racionális morális vitákat kell folytatni, hogy egy adott helyzetben megvalósuló sérelemokozás szükségesnek minősíthető-e vagy sem, illetve egy szükségtelen sérelemokozás esetén található-e olyan, a cselekvőt felmentő körülményt, amely miatt nem beszélhetünk kegyetlenségről (pl. baleset vagy a tettei lehetséges következményeivel elmeállapota miatt tisztában nem lévő ember által elkövetett cselekedet esetén).

A kegyetlenség fogalma nem csak az egyes ember cselekedeteihez köthető, hiszen az emberi együttélés bizonyos módja éppúgy minősíthető kegyetlennek. Az egyéni elhatározásból fakadó, „kivételes” – az embereket elborzasztó – kegyetlenségnél sokkal rosszabb az eltűrt kegyetlenség rendje, ahol a szükségtelen szenvedésokozást *szükségességeként tüntetik fel*, így megütközést sem kelt. Vannak olyan emberi közösségek, amelyekben a kegyetlenség központi szerepet játszik (pl. szervezett bűnözői csoportok; a sztálini Szovjetunió vagy a III. Birodalom, mint a kegyetlenség államai), de nincs olyan együttélési forma, ahol a kegyetlenség ne lenne jelen valamilyen módon. A kegyetlenség államaiban a kegyetlenség – még ha leplezni is próbálják – nyilvánvaló, így küzdeni lehet ellene. A 21. századi liberális demokráciákban a kegyetlenséget általában az érvényes normák durva megsértéseként, kivételes

¹ A témának egy nagyobb tanulmányt szenteltem, amelynek első része *Változatok a kegyetlenségre. Filozófiai vázlat a civilizáció és az embertelenség néhány összefüggéséről* címmel megjelent a *Nagyerdei Almanach* 2017. 1-es számában. A második rész a következő számban jelenik meg.

jelenségként értelmezik, ezért rá kell mutatni arra, hogy a szükségtelen, nem menthető sérelemokozás a hétköznapiak részét képezi. A *hétköznapi kegyetlenségeket* a legtöbben nem kegyetlenségként fogják fel (sokszor az áldozatok sem). Ha a kegyetlenségre kellene példát hozni, feltehetően valamilyen rémtettet említenénk, pedig a kevésbé véres és látványos, mindennapi szenvedést sem tűrhetjük el. A háborús pusztítások képein megrökönyödünk, de a „békés” rend áldozatait észrevesszük-e?²

Fontos, hogy az agresszió és a kegyetlenség fogalmát ne mossuk össze. Túl azon a már említett nyilvánvaló különbségen, hogy az állatok nem lehetnek kegyetlenek, az emberre jellemző agresszió sem azonos a kegyetlenséggel, mint szükségtelen sérelemokozással, bár sok esetben a kegyetlenség erőszakos cselekedetek által nyilvánul meg. A nem fizikai kegyetlenségek egy része erőszakos cselekedetet (pszichikai erőszakot) feltételez, de a kegyetlenségnek vannak olyan változatai is, amelyek *nem járnak erőszakkal*. A hétköznapi kegyetlenségnél gyakran ez a helyzet, az is lehet kegyetlen, ha átnézünk a másikon, pl. nem fogadjuk az üdvözlését. Vannak a kegyetlenségnek olyan változatai, amelyek *közvetlen* erőszakkal nem járnak, ezt a rend (tudatosan alkalmazott vagy nem tudatos, nyilvánvaló vagy rejtett) kegyetlenségének nevezem, ekkor ugyan kulturális és strukturális erőszakformákra utalok, de szerencsésebb kegyetlenségről beszélni ilyen esetekben, *egyértelművé téve* azt, hogy szükségtelen, nem menthető, tehát elfogadhatatlan, kiküszöbölendő sérelemokozásról van szó. A kegyetlenség tehát gyakran nem jár közvetlen erőszakkal, olykor semmiféle erőszakkal sem. De vajon egy erőszakos cselekedet egyúttal mindig kegyetlen is? Nyilvánvalóan nem, hiszen *vannak olyan agresszív viselkedésformák*, még a kifejezetten csak az emberre jellemző erőszakos cselekvésmódok között is, amelyek – bizonyos feltételek melletti megvalósításuk esetén – nem *minősülnek kegyetlenségnek*. A kutatók rámutatnak, hogy az agresszív magatartás nem csak szándékos lehet, a reaktív, frusztráció okozta agresszió nem szándékos, ilyen esetekben olykor a felnőtt emberek is elvesztik az önuralmukat, és bár nyilvánvaló a sérelemokozás, ekkor indokolatlan kegyetlenségről beszélni.

A kegyetlenség *foka* alapján – a kegyetlenség értékelőjének szempontjából – megkülönböztethetjük akár a *felfoghatatlan* kegyetlenséget, a nehezen felfogható *iszonyatot* (vagy rémséget, rettenetet), ezek szükségszerűen fizikai agresszióval járnak (de a valódi cél lehet egy rend szimbolikus valóságának szétrombolása is, mint a terrorizmus esetében). Az általában kegyetlenségnek tartott viselkedésmódok kapcsán beszélhetünk *brutalitásról* (fizikai és pszichikai sérelemokozással járó agresszió esetén), *megalázásról* (kizárólag

² A hétköznapi kegyetlenség kérdésével a hivatkozott tanulmány második részében foglalkozom bővebben.

pszichikai sérelemokozással járó agresszió esetén), *érzékletlenségről* (ha nincs szó agresszióról), a két utóbbi kegyetlenség előfordulása a leggyakoribb a civilizált rend hétköznapjaiban. Az, hogy milyen magatartást, szokást minősítünk kegyetlenségnek (és azt milyen fokú kegyetlenségnek tartjuk), nyilvánvalóan függ az alkalmazott *erkölcsi mércétől*, illetve *civilizációs szinttől*. Ami például az ókori görög városállamokban, vagy Rómában nem minősült kegyetlenségnek, azt mai szemmel brutálisnak, vagy iszonyatosnak tarthatjuk.

A kegyetlenség és az idegenség között szoros kapcsolat mutatható ki. Nyilvánvaló, hogy a valamilyen értelemben más idegenné nyilvánítása kegyetlenségek forrása lehet. A szociálpszichológusok megvilágítják, hogy a saját csoport szokásainak pozitív értékelésétől miként lehet eljutni az idegenek félreértésén, a velük szembeni gyanakváson, a tőlük való irtózáson át a velük való harcig, amely végül irányulhat a teljes megsemmisítésükre is. De kegyetlenségeket eredményezhet az is, amikor a valamilyen értelemben más ember idegennel érzi magát (akár anélkül, hogy őt idegennel tartanák). Az egyén számára olykor idegen az emberi világot is magába foglaló Természeti vagy Isteni Rend, ezért lázad ellene, esetleg idegennel érzi magát egy adott emberi rendben, ezért új rendet akar létrehozni, vagy a régi rendet szeretné helyreállítani. Mindezek megvalósítója általában az emberekkel, az új rend útjában állókkal vagy a rendet kikezdőkkel szemben bármit megengedhetőnek tart. A másik idegenként kezeléséhez elvezethet továbbá az élvezetek maximalizálására törekvés (a másik tehát élvezetet szolgáló eszköz, de pl. Sade-nál a lázadás eszköze is), illetve a hatékonyság rendjének kialakítása, ha ez nem a rend működtetőinek legteljesebb kihasználására és a hasznavehetetlenek elpusztítására törekszik, akkor is szükségszerűen idegenként kezeli a „hasznos testeket”, ennek pedig szükségszerű következménye a rendben lévő emberek világtól és önmaguktól való elidegenedése.

II. A KEGYETLENSÉG SZADISTA RENDJE

Sade márki könyveiben, bár a szadizmus kifejezés az ő nevére vezethető vissza, nem csak szadista tettekről, hanem a legkülönbözőbb szexuális kicsapongásokról, perverziókról, a korban jogilag tiltott és/vagy erkölcsileg elítélt cselekményekről olvashatunk. Sade a határátlépés gyönyörének „ideológusa”, hiszen nála az igazi örömet a „normális” viselkedés szabályaival, köztük a legalapvetőbb normákkal való szembeszegülés jelenti, a legnagyobb élvezetek pedig a ma szadistának nevezett, mások teljes alávetettségét kihasználó tettekből származnak. Sade-nál a „szokásos” kicsapongásoknak semmi értéke nincsen: nem véletlen, hogy egy nővel való „hagyományos” formában való szexuális együttlét még akkor is alacsonyabb rendű élvezetnek szá-

mít, ha a másik nemű személy a kéjenc lánya, vagy még gyereklány. A női nemi szervet általában eltakarják a valódi gyönyört jelentő (anális, orális) együttlétek alkalmával. A *Szodoma százhusz napjában* négy jómódú barát négy hónapig olyan rendet hoz létre egy világtól elzárt várkastélyban, amely kizárólag az ő élvezeteiket szolgálja. A barátok történeteket hallgatnak és a legkülönbözőbb erkölcsatlenségeket valósítják meg, szigorú rend szerint (lásd pl. a szűz gyermekek deflorációs rendjét), ezek a korlátozások mindig a későbbi, még nagyobb élvezeteket szolgálják. Az áldozatoknak testi sérelmeket nem okozó, vagy komolyabb fizikai sérülésekkel nem járó szexuális devianciáktól, köztük a koprofil, nekrofil, pedofil, mazochista és sadista tettektől a négy barát ezek egyre durvább változatainak keresztül eljut a gyermekek kínhalálának okozásában élvezetet találó sadizmusig, amely egyúttal pedofil és nekrofil cselekedet is. De nem csak a kínzásoknak van jelentősége, hiszen a kialakított rend eleve sadista. „A sade-i gyakorlat erőteljes rendszere uralma alatt áll” – írja Barthes.³ A *Szodoma* urai minden szabályt áthágnak (a saját rendelkezéseiket is), de a lehető legnagyobb élvezethez jutásukat szolgáló, általuk felállított rend megsértését az alávettettekől nem tűrik el és ilyen módon a normatív erőszakból is csúfot űznek (ez nem a közösség rendjét, csak az ő érdekeiket szolgálja), nyilvánvalóvá téve, hogy a határátlépés gyönyöre csupán az erősek kiváltsága. A könyvben olvasható elmékedések a bűn természetességére utalnak: Isten nincs, hiszen eltűri a legdurvább bűnököt is, a vallás a csalók koholmánya, a természet számára pedig a bűn éppen olyan fontos, mint az erény, hiszen a bűn iránt is hajlamot táplált belénk, mindkettővel a természetet szolgáljuk. Az erény finomsága áll szemben a bűn nagyságával, fennköltségével, de a kettő közötti alapvető különbség az, hogy a bűn érzéki élvezetet okoz, ez a nemiségtől távol álló bűnökről is elmondható.⁴ Sade-nál tehát a normák áthágása nem csak szellemi élvezetet jelent, tehát nem csupán arról van szó, amit Sztavrogin (Dosztojevszkij:

³ Roland Barthes: *Sade, Fourier, Loyola* (Fordította: Ádám Péter, Romhányi Török Gábor, Osiris, Budapest, 2001) 34. A sade-i erotikus rendszer egységei: pozitúra, művelet, figura, epizód, jelenet vagy szeánsz. Ezekről lásd: i. m. 36-37.

⁴ Marquis de Sade: *Szodoma százhusz napja* (Fordította: Vargyas Zoltán, Athenaeum Kiadó, Budapest, 2000.) 9., 44., 117., 158. A bűn természetességének filozófiáját Sade más műveiben is megtaláljuk, lásd pl. a *Justine avagy az erény meghurcoltatása* (Fordította: Vargyas Zoltán, Európa, Budapest, 1989) című regényben (amely a *Justine* első változata, van még kettő) a következő gondolatok kifejtését: a rossz éppúgy a gondviselés törvényeit szolgálja mint a jó: 40-41.; az emberöléssel nem sértjük meg a természetet, hiszen megsemmisíteni semmit sem lehet, a természetben minden átalakul valami mássá, ezt a változást elősegíteni nem bűn: 54-66.; természetes, hogy az erős kihasználja a gyengébbet, a természetnek ezt a rendjét a civilizáció csak annyiban módosította, hogy az ember rangját a vagyona révén szerzett erő határozza meg: 168-169., 178.

Ördögök) „Gyónásában” hangsúlyoz: szadista cselekedeteinek mozgatórugója az volt, hogy érezze a bűn elkövetésének szellemi gyönyörét: „az aljasság kínzó tudatától keltett mámor tetszett nekem”.⁵ Sade a határátlépés szellemi és érzéki gyönyörének elválaszthatatlanságáról ír: a *Szodomában* és más műveiben a szadizmus akkor is szexuális szadizmus, ha pusztán hatalomban tartásról van szó, de a legnagyobb gyönyört az ártatlan áldozatok megerőszakolása és halálra kínzása jelenti. A csúcspont az áldozat halálakor következik be, a legszadistább tett nekrofil cselekedetbe fordul át: a totális alávetettségből fakadó, már nem fokozható gyönyörhöz ekkor a megkínzott elpusztítása miatti élvezet járul. Ennek lehet olyan freudiánus értelmezése, hogy az elkövetők a tudattalan halálvágyukat teljesítik be másokon, vagy ha Fromm elméletét vesszük alapul, akkor azt mondhatnánk, hogy a biofil törekvések akadályoztatása miatt a vár urai olyan személyiséggé váltak, akik csak a rombolásban tudnak kiteljesedni.⁶ A könyvbéli négy barátról ugyanakkor elmondható, hogy megvan mindenük (képesség, vagyon, társadalmi státusz) ahhoz, hogy rombolás helyett építsenek, ők mégis a rombolást választják. Szélsőségesen destruktív cselekedeteik a természet rendje elleni lázadásként is felfogatók. Mindent uralhatnak, mindent normát áthághatnak, de a halállal szemben tehetetlenek: tudják, hogy meg fognak halni, ez a törvény nem kikezdehető. De ebbe sem nyugodhatnak bele, ezért a kastélybeli életük betetőzéseként felmutatják önmaguknak a halál feletti hatalmukat: tőlük függ, ki, mikor és hogyan hal meg, vagy hogy meghal-e egyáltalán, ezzel szimbolikusan győzelmet aratnak a halálon. Az, hogy áldozatuk halálának pillanatában élveznek el, éppen nem halálvágyukra utal, hanem hatalmuk kiteljesedésének eksztázisára. A rombolással az élet, pontosabban a saját életük (mert más nem számít) erejét bizonyítják, nem véletlen, hogy számukra ez – a szellemi és a szexuális – gyönyör csúcса. Georges Bataille Sade kapcsán a tombolás és a halál összefüggéseiről is ír röviden: az érzékiség tombolása során megsemmisül az a lény, aki megszabta a saját maga számára az illendőség határait, felbomlanak az embert, mint befejezett lényt meghatározó összefüggő alakzatok. Az érzékiségben van valami, ami a halál zavarához hasonló, „felborul a rend, az üresség érzete támad bennünk.”⁷ Bataille azt nem említi, hogy ha a szexuális gyönyörben „átéljük a meghalást”, akkor uraljuk is

⁵ Fjodor Mihajlovsz Dosztojevszkij: *Ördögök* (Fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2005) 450.

⁶ Vö. Sigmund Freud: *A halálöszton és az életösztonök* (Fordította: Kovács Vilma, Belső EGÉSZ-ség Kiadó, Budapest, é. n.), illetve Erich Fromm: *A rombolás anatómiája* (Fordította: Dankó Zoltán, Csaba Ferenc, Háttér Kiadó, Budapest, 2001)

⁷ Georges Bataille: *Az irodalom és a Rossz* (Fordította: Dusnoki Katalin, Nagyvilág, Budapest, 2005) 142.

azt, vagy ha úgy tetszik, győzelmet aratunk fellette (még ha csak átmenetileg is), amit Silling urai azzal fokoznak, hogy mások halálát idézik elő szexuális rítusok keretében, a meghalás „átélése” és a „győzelem” így válik a lehető legteljesebbé. Az elmélkedésekben ugyan arra hivatkoznak a barátok, hogy bűneikkel nem sértik meg a természet rendjét (sőt, az általuk megszemélyesített természetnek ez ugyanúgy kívánatos, ahogy az erény), de az előbbi értelmezés szerint cselekedeteiket ennek ellenére a természet rendje elleni lázadásnak tekinthetjük. Ez fejeződik ki szimbolikusan a kenyérhez való viszonyban. Roland Barthes is utal rá, hogy Sade nem szereti a kenyeret: a keresztény (az erényt, a munkát, a vallást szimbolizáló) kenyeret a lázadó, a zsarnoki kenyeret (a kenyér megvonásával való fenyegetést) pedig a republikánus Sade ítéli el.⁸ A sillingi kastély éttrendjéből valóban törlik a kenyeret (és a levest), hogy jobb minőségű, a koprofógia céljára megfelelőbb székletet nyerjenek, de Barthes arra nem tér ki, hogy ez a szabály a *Szodomában* az urakra nem vonatkozik, ők továbbra is fogyasztanak kenyeret.⁹ Az urak ezzel nyilvánvalóvá teszik, hogy felettük senki sem uralkodik, viszont az ő uralmuk a várkastélyban teljes: ők azok, akik másoktól megvonják a kenyeret, mégpedig azért, hogy ezzel tovább fokozzák élvezeteiket. Nem csak a koprofógiáról van szó, mivel e rendelkezés miatt áldozataik folyton büntethető állapotba kerülnek, hiszen nem tudják betartani az ürítési tilalmat.¹⁰ Továbbá a kenyér az Élet szimbóluma is lehet, ennek megvetése az Élet Rendje, azaz a Természet Rendje elleni lázadást is kifejezheti: a barátok úgy érezhetik, hogy felette állnak a Természetnek, hiszen inyenfalatként fogyasztják a kenyérmentes táplálkozásból nyert ürüléket. A *Szodoma Übermenschei* nem az emberi szenvedés értelmetlen-ségének felismeréséből jutnak el a „mindent szabad” elvéhez, mint Dosztojevszkijnél Ivan Karamazov, hiszen számukra magától értetődik, hogy az erősebb mindent megtehet a gyengébbel szemben, a problémájuk az, hogy a természet határt szab az élvezetek kiélésének, mert a halált ők sem kerülhetik el. Ezt a korlátozást akarják feledtetni az Én erejének korlátokat nem ismerő felmutatásával, annak bizonyításával, hogy a halál is az ő élvezeteiket szolgálja, tehát a halált is uralják. Miként bizonyítják ezt saját maguk számára? Egyrészt a halálraítéltek kenyérmentes, azaz Élet-telen táplálékából keletkezett salakanyag elfogyasztásával, másrészt áldozataik halálra kínzásával. E cselekedetekkel nyilvánvalóvá teszik saját maguk előtt, hogy az élő és a halott, a legszebb és a legundorítóbb dolog egyaránt az ő erejüket növeli, tehát az Egészet uralják (Konstanca magzatának rituális elpusztítása is ezt

⁸ Barthes még egy harmadik, „textuális kenyérről” is ír. Vö. Barthes: i. m. 145.

⁹ Vö. *Szodoma százhusz napja* 179.

¹⁰ I. m. 203. Az ürítésre csak akkor van lehetőségük a fogvatartottaknak, ha uraik ezt külön engedélyezik nekik.

fejezi ki: a kezdet és vég is csak tőlük függ). Lelkiismereti korlátok fel sem merülnek Sade-nál, ahogy a kortárs irodalom leghíresebb szadista hőse, Pat Bateman számára sem.¹¹ Az említett művekben nem kerülnek a társadalom alapnormáit megszegő Übermenschen börtönbe, tehát a büntetőjogi korlátoknak sincs semmilyen jelentősége: sőt, a *Szodoma* egyik szereplője büntetőbíró. Közös elem lehet továbbá, hogy mind a *Szodomában*, mind az *Amerikai psychoban* a kegyetlenség eszköz, a lázadás, illetve a korlátlan hatalomban és a rombolásban rejlő élvezet átélésének eszköze, azonban mintha mindkét történetben a kegyetlenség egyre inkább öncéllá válna, hiszen a kegyetlenség megtervezett rendjében nincs megállás, a pusztítás kényszer, akkor is rombolni kell, ha már nincs benne élvezet (mint ahogy Sade is kényszerítette magát, hogy újabb és újabb erkölcsatlenségeket és kegyetlenségeket találjon ki). Bataille is bizonytalan abban, hogy Sade és főként hősei tombolásai képesen az elfogadott fogalmon.¹² Vannak értelmezések, amelyek Foucault heterotópiafogalma alapján elemzik Sade műveit.¹³ Valóban, a kínzások elzárt, sajátos szabályrendszerrel rendelkező képzeletbeli helyei tekinthetők deviancia-heterotópiáknak, vagy inkább az ilyen jellegű ellen-helyszínek paródiáinak, a kifordított társadalmi terek kifordításainak. Nem a deviánsokat zárják el Sade-nál, hanem deviánsok zárnak el másokat (ártatlanokat és hozzájuk hasonló deviánsokat). Pat Bateman lakását, ahol a kínzások történnek, szintén tekinthetjük ilyen ellen-helyszín paródiának. Bret Easton Ellis regényében a világtól elzárt várkastély helyett egy nagyvárosi luxuslakás a kegyetlenségek fő tere (bár ne feledjük, hogy a *Szodoma* várkastélyában részletesen elmesélt történetek is bordélyokban, városi házakban játszódnak), négy, a társadalmi elithez tartozó barát helyett egy magányos yuppie az elkövető, de mindkét helyszín jogtól és erkölctől mentes terület. A tükör szándékosan torzít, de mégis megmutat valamit a valóságból, sőt éppen a torzítások (a felnagyított, kifordított jelenségek) irányítják valamilyen megszokottra, nem problematizáltra a figyelmet, nyilvánvalóvá téve ezek problematikus voltát. A kegyetlenség eltúlzott rendjét szemlélve felsejlik a tényleges deviancia-heterotópiák (az elmeegógyintézetek, a börtönök), és ezen túl a hétköznapi rendjének (az iskolák, a gyárak, a cégek, a polgári otthonok, mint a hétköznapi szadizmus

¹¹ Bret Easton Ellis: *Amerikai psycho* (Fordította: M. Nagy Miklós, Európa, Budapest, 2006)

¹² Bataille: i. m. 139.

¹³ Vö. Michel Foucault: *Más terekről. Heterotópiák* (Fordította: Erhardt Miklós)

<http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253#2sym> (utolsó letöltés: 2017. február 10.), illetve Főfai Rita: Képzelt és valós kegyetlenség. A szervezett kínzások vizsgálata Sade márkí műveiben (*Kalligram*, XXIII. évf. 2014. július–augusztus)

helyszínei) kegyetlensége. A távoli, az elzárt, a nem-mindennapi, a felfoghatatlan valami nagyon is hétköznapira, magától értetődőre, közelire utal. Foucault a felügyeletről szóló könyvében kapcsolja össze a deviancia „más te-reit” a hétköznapok rendjével, hiszen kimutatja, hogy a hatalom mikrofizikájának az üzemekben, az iskolákban, a kaszárnyákban „kidolgozott” technológiáit veszi át a „humánus” büntetési rendszer.¹⁴

III. A FELFOGHATATLAN KEGYETLENSÉG RENDJE

Auschwitzban (és más haláltáborokban) a hétköznapok részét képezte a felfoghatatlan kegyetlenség gyakorlása, pontosabban üzemszerű működtetése. A holokauszttal kapcsolatban a tömeggyilkosság szó sem fejezheti ki a kegyetlenség mértékét: ez nem brutalitás, nem iszonyat (ha az SS örök személy szerint gyakran iszonyatos tetteket is vittek végbe, mint Otto Moll, aki szórakozásból élve lökött be embereket a hamvasztó gödörbe, köztük gyermekeket, csecsemőket), a halálgyárak rendszerére csak a felfoghatatlan kegyetlenség kategóriáját alkalmazhatjuk.¹⁵ Amikor a sonderkommandósok először szembesültek az elgázosított emberek látványával, attól félték, hogy megbolondulnak.¹⁶ Az egyik túlélő így emlékszik: „Nem tudtuk felfogni, mi történik itt.”¹⁷ Végül győzött az életösztön és – a volt foglyok így mesélik – állattá (akinek csak a túlélés számít), vagy robottá (aki gépiesen, gondolkodás nélkül elvégzi a rábízott munkát) váltak, és elfojtották emberi érzéseiket.¹⁸

A felfoghatatlan kegyetlenség paradoxona az, hogy ugyan maga a jelenség ellenáll a megértésnek, mégis *beszélünk kell róla*, továbbá meg kell kísérelnünk – szükségszerűen tökéletlen – értelmezéseket kidolgozni arról, hogy mi vezethetett el az Auschwitzot létrehozó és működtető rendig, illetve, hogy ennek milyen alapvető jellemzői voltak. Részben igaza van Claude Lanzmannnak, amikor a holokauszt megértésének szándékát *obszcénnek* nevezi: a holokausztról való beszéd esetén – ez vezette *Shoah* című dokumentumfilmjének elkészítése során – egyedül a közvetítés aktusa számít, amit *nem előzhet meg semmiféle előzetes megértés*, a történeteknek valamiféle ok-okozati sémában

¹⁴ Vö. Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés* (Fordította: Fázsy Anikó és Csűrös Klára, Gondolat, Budapest, 1990)

¹⁵ Otto Moll kegyetlenkedéseiről lásd: Gideon Greif: *Könnyek nélkül sírtunk. Az auschwitzi zsidó sonderkommando tanúskodik* (Fordította: Szántó Judit, Európa, Budapest, 2016) 255., 303-304., 320.

¹⁶ I. m. 158., 295.

¹⁷ I. m. 351.

¹⁸ I. m. 158., 172., 265., 324., 364.

való értelmezése.¹⁹ Erre egyrészt azt mondhatjuk, hogy a *Shoah* is hozzájárult ahhoz, hogy jobban értsük a felfoghatatlan kegyetlenséget megvalósító rend mechanizmusait.²⁰ Másrészt a leegyszerűsítő magyarázatokat (amelyek közül Lanzmann néhányat felsorol: pl. kizárólag Hitler traumáiból, a német munkanélküliségből, a német „szellemből” levezetni a holokausztot, az ilyen magyarázatokat Jean Améry is elveti)²¹ valóban nem fogadhatjuk el, de bizonyos, a holokauszt megvalósulását feltehetően befolyásoló jelenségek átgondolása is alapvetően fontos, hiszen az így nyert (nyilvánvalóan tökéletlen) tudás, ahhoz segíthet hozzá bennünket, hogy a jövőben mindez ne ismétlődhessen meg.

A kérdés az, hogy *miként beszéljünk* Auschwitzról, a felfoghatatlan kegyetlenség rendjéről. Mert beszélnünk kell róla, ez nyilvánvaló, hiszen Auschwitz „hozzánk tartozik”, semmiképpen sem csupán „egyszer megtörtént” kivételes esemény, hanem *mindig fennálló lehetőség*. Beszélnünk kell Auschwitzról akkor is, ha teljes egészében felfoghatatlan és ezért megragadhatatlan, ábrázolhatatlan. Kertész Imre is „felfoghatatlan és áttekinthetetlen” valóságként utal a holokausztra, és úgy véli, hogy a dolgokat elrendező, megmagyarázó historiográfiával szemben csak az esztétikai képzelet segítségével alkothattunk valódi elképzeléseket róla.²² Köztudomású, a *Sorstalanság* mint „nyelvkritikai regény” jelentősége abban áll, hogy nem a hagyományos humanista narratívát alkalmazza, a műben a holokauszt nem „gonosz emberek” által elkövetett „rettenetes” eseményként jelenik meg.²³ A regényben Köves először „természetesnek” tekinti a szocializációja során elsajátított kulturális sémák érvényességét. Amikor a krematóriumok rendeltetése nyilvánvalóvá válik a számára, megérti, hogy az adott civilizációs szinten *magától értetődő*

¹⁹ Vö. Claude Lanzmann: *A megértés obszcenitása. Egy este Claude Lanzmann-nal* (Fordította: Babarczy Eszter, Thalassa, 1994. 1-2.) 276., 278. Shoshana Felman bevezetőjében párhuzamot von Lacan pszichoanalitikus megértés-felfogása (Lacan szerint a „megértés bizonyos elutasításának alapján tárul fel a pszichoanalitikus megértéshez vezető ajtó”) és Lanzmann álláspontja között. I. m. 276.

²⁰ Erre utal Shoshana Felman is. I. m. u. o.

²¹ Jean Améry: *Előszó az 1977-es kiadáshoz* (In. J. Améry: *Túl bűnön és bűnhődésen. Esszék*, Fordította: Blaschik Éva, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002) 6.

²² Kertész Imre: *Hosszú, sötét árnyék* (In. *A száműzött nyelv*, Magvető, Budapest. 2001) 61., illetve Vári György: *Kertész Imre. Buchenwald felett az ég* (Kijárat Kiadó, Budapest, 2003) 9-12.

²³ Valastyán Tamás rámutat a holokauszt közvetíthetőségének problémáira: a holokausztról való beszédre jellemző az áldozat szerepének felerősítése, vagy az adatok pusztá felsorolása. A *Sorstalanság*ban az elbeszélő lemond az áldozat perspektívájáról, illetve a „megtörténő esemény sui generis volta” reprezentálódik a regényben. Valastyán Tamás: *Az ötödik lehetetlen. A performativitás mint a tanúsítás egyik lehetséges formája Kertész Imre Sorstalanság című regényében* (In. Balogh László Levente – Valastyán Tamás: *Az áldozat reprezentációi*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016) 139., 149.

nek tartott morális normák nem tartoznak hozzá lényegileg és megkérdőjelezhetetlenül az emberi világhoz, ettől kezdve a koncentrációs táborok világát látja „természetesnek”.²⁴ Ebben a világban természetes az ember dologként (név nélküli tárgyként) való használata, vagy használhatatlanná minősítése esetén, elégetése. Ugyanakkor fontos látni, hogy ez a rend egyáltalán nem különül el a civilizált rendtől, de Kövesnek úgy tűnik, hogy a kifinomult civilizációs szokások, viselkedési módok csupán olyan hazugságok, amelyek eltakarják azt az emberi rendet, amelyben a koncentrációs táborok léte természetes. Köves úgy tudja, hogy kedvesek, gondoskodóak az elgázosításra kiválasztott emberekkel, „szép gyepek, ligetek meg ágyások közt fekszik” a hely, ahol megfullasztják őket.²⁵ Blokkparancsnoka négy éve került a táborba, ebben az időben kezdte Köves a gimnáziumot, a tanévnyitón ott állt a többiek között bocskaiiban, és az igazgató latin intelmeit hallgatta, miszerint nem az iskolának, hanem az életnek tanulnak. („Akkor hát viszont, ez volt a nézetem, eszerint mindvégig kizárólag Auschwitz-ról kellett volna tanulnom.”)²⁶ A civilizáció csupán máz, amely elfedi a valódi emberi rendet, amely nem „rettenetes”, Köves Auschwitz leírására ezt a szót nem találja megfelelőnek, inkább „unalomról” beszél (az átszállításra való várakozásra utalva), ezzel is Auschwitz hétköznapiságát emeli ki.²⁷ A holokauszt a civilizációs vívmányok sérülékenységet teszi nyilvánvalóvá, azt, hogy a „barbárság” nem egyik pillanatról a másikra, „kívülről” támadja meg és számolja fel a civilizációt, hanem mindig jelen lévő tendenciák erősödnek fel egészen addig, amíg a civilizáció már csak a barbárság elfedésére alkalmazott kiiresedett sémákat, vagy éppen a barbárság gépezetének működtetéséhez felhasznált, a civilizációs fejlődés során kialakult mechanizmusok alkalmazását jelenti. Nem hirtelen változásról van tehát szó, hanem lassú átalakulásról. A holokauszt felfoghatatlansága részben a civilizáció és a barbárság összekapcsolódásából, együttes létezéséből adódik. Európa egyik legcivilizáltabb országában a felsőbbrendű „faj” jogaira és érdekeire hivatkozva felfüggesztik a legalapvetőbb morális elvárás, az emberi méltóság tiszteletének (ha úgy tetszik, a kanti kategorikus imperatívusz) érvényességét, de a Harmadik Birodalom (és szövetségesei) hétköznapijaiban a civilizációs külsődlegességek megmaradnak, sőt ez a ket-

²⁴ Vö. Vári: i. m. 58-60.

²⁵ Kertész Imre: *Sorstalanság* (Magvető, Budapest, é. n.) 140. Vári György a következőket írja erről: „A gyepek, a ligetek és az ágyások, csakúgy, mint a szeretet és a gondoskodás olyan díszítmény, amely eltakarja, elfedi azt, hogy ezeket az embereket meg fogják gyilkolni. Éppígy a kultúra, a metaforikus, szinekdochikus azonosítások, a kulturális sémák és narratívák is pusztán arra szolgálnak, hogy retorikai illúzióikkal eltakarják azt, hogy Köves Gyurkát deportálni fogják.” Vári: i. m. 44.

²⁶ Kertész: i. m. 143.

²⁷ I. m. 148-151.

tősség még a koncentrációs táborok világában is jelen van valamelyest. Hitler (vagy Eichmann) udvariassága és az „Endlösung”, a lehető legembertelenebb módon kivégzett, vagy állati sorban tartott foglyok és a krematóriumok előtti „szép gyep” együttesen jelentik a Harmadik Birodalom, illetve Auschwitz valóságát. A koncentrációs táborban a civilizációs fejlődés során kialakult felügyeleti rend – a foglyok életének időbeli, térbeli beszabályozottsága egy jól kidolgozott rendszer szerint, amely a kaszárnyák és a börtönök rendjének jellegzetességeiből állt össze – keretében, a modern technikai vívmányokat felhasználva egy civilizáció-előtti világot hoztak létre. A civilizáció a felügyeleti rendet jelentette csupán, a kiszámítottságot, a megtervezettséget, a jól elrendezettséget. Primo Levi is utal a gyülekezőtér melletti virágágyásra, és a „gondozott füre”, ahol az akasztófát is felállították, ha szükséges volt.²⁸ A náci antikivízációs törekvése arra irányult, hogy az alapvető morális normák érvényességén túl, a foglyok esetében a civilizált viselkedésmódok, szokások (amelyek Nyugaton az újkori fejlődés során alakultak ki, lásd Elias meghatározó művét)²⁹ gyakorlásának lehetőségét is felfüggeszték. A táborokban nem volt lehetőség az ember elementáris, testi vonatkozásainak „eltüntetésére”, a természetes intéznivalókkal, az étkezéssel, az emberek közötti érintkezéssel kapcsolatos szokások civilizáció előtti szintre estek vissza. A biztosított civilizációs vívmányok csupán látszólagosak voltak, nem segítettek az emberhez méltó életet: hiszen a mindennapos mosakodáshoz piszkos víz állt rendelkezésre, a kórházbarakkok célja a használható munkaerő gyors helyreállítása volt, ezért ha valakinek a betegsége két hónapnál további gyógyulást igényelt, azt kiszelektálták és gázkamrába küldték.³⁰ „Természetesen” a holttesteket (miután kinyerték belőlük, amire szükségük volt: haj, aranyfog) eltüntető szemétként kezelték: a temetés, a földi maradványok tisztelete – ez nem újkori civilizációs jellegzetesség, hanem általában az emberi kultúra része – összeegyeztethetetlen volt Auschwitz lényegével.³¹ A koncentrációs táborban mesterségesen létrehoztak és fenntartottak egy olyan rendet, amelyet Hobbes természeti állapotként írt le: *mindenki harcolt mindenki ellen az életben maradásáért*.³² A harc eszközei változatosak voltak, a lopás, a másik

²⁸ Primo Levi: *Ember ez?* (Fordította: Magyarósi Gizella, In. Primo Levi: *Ember ez? Fegyvernyugvás*, Európa, Budapest, 1994) 37.

²⁹ Norbert Elias: *A civilizáció folyamata* (Fordította: Berényi Gábor, Gondolat, Budapest, 2004)

³⁰ *Ember ez?* 47., 55.

³¹ Primo Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek* (Fordította: Betlen János, Európa, Budapest, 1990) 157-158.

³² A mindenki harca mindenki ellen állapotára több visszaemlékező is utal, pl. Levi: *Ember ez?* 116., illetve Viktor E. Frankl: *...mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus*

kihhasználása, az ügyeskedés növelte a foglyok túlélési esélyeit. A felügyelet a foglyok egymás közti küzdelmét nem akadályozta, sőt, inkább elősegítette: egyrészt a fogolyfunkcionáriusok rendszere révén, másrészt a tábori rend úgy volt kitalálva, hogy akik minden szabályt betartottak és nem tudták valahogyan kiegészíteni az ellátásukat, általában pár hónap alatt meghaltak.³³

Az előbbiekből következik, hogy a koncentrációs tábor körülményei között a foglyok közül sokan *elvesztették erkölcsi tartásukat*, és olyasmiket is megtettek a túlélés érdekében, amelyet a kinti világban elutasítottak volna (de nem feledhetjük persze a táborban is jelenlévő szolidaritás, önzetlen segítségnyújtás számos példáját sem). Az erkölcsi lealacsonyodás előidézése a fogvatartók egyik nyilvánvaló célja volt. Primo Levi ír a holokauszt-túlélők által érzett „szégyenről”, hiszen nehéz volt utólag szembenézniük azzal, hogy „állatként” éltek, és az is nyilvánvaló, hogy azoknak volt a legnagyobb esélyük a túlélésre, akik kellően „ügyesek” és szerencsések voltak, de leginkább azoknak, akik előnyökért valamiféle szolgálatot teljesítettek a tábor fenntartóinak (amely az apróbb feladatok elvégzésétől a kápoi „tisztesség” terjedhetett), tehát a „szürke övezetbe” tartoztak.³⁴ A legtöbben úgy gondolkodtak, szerencsésebb tenni, amit tenni kell, ez azonban nem volt belenyugvás: a foglyok túl akarták élni Auschwitzot – még ha erre igen kevés reményük is lehetett –, hogy *tanúskodni* tudjanak mindarról, amit átéltek (voltak, akik beszámolóikat elrejtették a tábor területén).³⁵ *A túlélők tanúskodása* azonban *nem problémamentes*, hiszen azok, akikkel a legembertelenebb módon bántak el és a gázkamrákban végezték, nem tanúskodhattak, helyettük a kevésszámú megmenekült sonderkommandós beszélhetett volna, ők voltak a holokauszt felfoghatatlan kegyetlenségének legtöbbet látott tanúi, de a szerepükkel kapcsolatos általános félreértés miatt (kollaboránsoknak tekintették őket) a többségük inkább hallgatott. *A tanúsítás* továbbá mindig *nehézségekkel jár*: a megélt eseményeket a tanú egyedi látásmódja szükségszerűen torzítja, és éppen az egyediség miatt a tanú tudása a maga teljességében *továbbadhatatlan*. Ha a történettudományi művek, a túlélőkkel készített interjúk

megéli a koncentrációs tábor (Fordította: Kalocsai Varga Éva, JEL Kiadó, Budapest, 2013) 22.

³³ Vö. *Ember ez?* 113.

³⁴ *Akik odavesztek és akik megmenekültek* 39-108. Lásd erről továbbá: Valastyán: i. m. 142. A szégyennek persze többféle oka is lehetett, Levi ír a világ közönye miatt érzett szégyenről, a túlélők szégyent éreztek azok helyett is, akik hagyták, hogy Auschwitz valósággá váljon. Levi: i. m. 106.

³⁵ Voltak, akik úgy lázadtak, hogy amennyire és ameddig csak tudták, megőrizték civilizált énjüket. Levi beszámol barátja, Steinlauf „filozófiájáról”, aki tiltakozását többek között azzal fejezte ki, hogy minden nap alaposan megmosakodott a rendelkezésre álló piszkos vízben. Lásd: *Ember ez?* 47-48.

fontosak is a tanúsítás szempontjából, az olyan, az eseményeket „most-történővé”, „jelen idejűvé” tévő, a sztereotíp ábrázolásokon túllépő alkotások, mint a *Sorstalanság* vagy a *Saul fia*, szintén nélkülözhetetlenek (a *Sorstalanság*ban is jelen van a tanúsítás problematikusságából következő hasadság, Valastyán Tamás szerint a „spacialitásnak egész poétikája rajzolódik ki a regényben”).³⁶

Sade a *Szodomában* a kegyetlenség szadista rendjét alkotta meg, e rendben pedig a *fegyelmező társadalom bizonyos mechanizmusait is felhasználják*, illetve mondhatjuk, hogy ezeket kifordított módon, nem eredeti rendeltetésüknek megfelelően alkalmazzák a kéjencek. Létrehoznak egy olyan gépezetet, amely élvezetet termel számukra, a lehető leghasznosabb módon, a kinyerhető élvezeteket maximálva. A fegyelmező társadalom egyes intézményeiben csak az számít, hogy a normalitás előírt mércéjéhez alkalmazkodjon az egyén, és ezáltal hasznos testként funkcionáljon. Ennek azonban az egyéni sajátosságok elnyomása az ára, egyik fegyelmező intézménynek sincs szüksége olyan emberekre, akik nem illeszkednek bele a struktúrába. A kegyetlenség 20. századi államai alapvető működésmódjainak, a kegyetlenség modern intézményeinek – különösen a koncentrációs táboroknak – alapját a fegyelmező társadalomban találhatjuk meg, a fegyelmezés kidolgozott technikái az intézményesített tömeggyilkosságok hatékonyságát meghatározó módon elősegítették. A felfoghatatlan kegyetlenség rendjében történeteket ezért *nem értelmezhetjük pusztán civilizációs visszaesésnek*, hiszen ezt a rendet a *modern civilizációra jellemző struktúrák felhasználásával működítették*. A felügyeleti rend korábban felsorolt jellemzői (hatékony időbeosztás, térkihasználás, ellenőrzés, stb.) a koncentrációs táborok világára is igazak. Barthes szerint a Sade által leírt orgiák ténylegesen megvalósíthatatlanok, mert egyszerűen meghaladják az ember fizikális korlátait. Az áldozatok lázadásának hiányára Barthes is felhívja a figyelmet, egy lázadás nélküli szadista rend, Foucault felügyelet-értelmezésének fényében viszont már egyáltalán nem tűnik lehetetlennek. Általában persze igaz, hogy Sade *elválasztotta egymástól az elképzeltet* (a „nyelvileg valóságost”) és a *valóságot*, hiszen azt állította magáról, hogy ugyan mindent elképzelt, ami csak elképzeltető a kicsapongások terén, de nem bűnöző, nem gyilkos.³⁷ A képzelet és a realitás különbözősége Auschwitzban felszámolódott.³⁸ A halálgyár többek között

³⁶ Az ezt igazoló példákat lásd: Valastyán: i. m. 156-158.

³⁷ Barthes: i. m. 155-156., lásd ehhez még: Bataille: i. m. 139-140.

³⁸ Kertész a *Gályanapló*ban néhány gondolatot megfogalmaz Sade világának és Auschwitznak a hasonlóságáról és különbségéről. Kertész szerint „Sade világegyeteme tömény sűrítésben Auschwitz”, de „Auschwitz létrehozói általában nem élveztek”, inkább „hajszoltak voltak és hajszolók, valami konkrét és metafizikai hajszá áldozatai”. A képzelet és a realitás problémájára reflektálva Kertész megjegyzi, hogy Sade tényleg teljesen esztétikai, a valóságban elgondolhatatlan világot alkotott, de

azért válhatott valósággá, mert *az áldozatok kételkedtek valóságosságában*. A *Sorstalanság*ban Köves – társainak többségéhez hasonlóan – akkor is a megtanult civilizációs sémáknak megfelelően gondolkodik és viselkedik (engedelmisség, a hivatalos személy tisztelete, bizalom az okiratokban, becsületesség), amikor ezek már csupán azt segítik elő, hogy Auschwitzba kerüljön.³⁹ Persze később ráébred e sémák érvénytelenségére, ahogy erről már volt szó. A náci a zsidó transzportok megszervezésekor és a halálra szántak elgázosításának kivitelezésekor a legalapvetőbb *civilizációs normák érvényességében való hitet* használták ki (pl. ha a szabadságukat elveszik is, megölni azért nem fogják őket, minden ellenkező információ csak rémhír lehet – sokan így gondolkodtak), de a rend fenntartásában a felügyeleti társadalomban szocializálódott foglyok *viselkedési automatizmusai* is meghatározó szerepet játszottak („ha azt teszem, amit mondanak, nem lehet bajom”). A gázkamrárt elkerülő, egyelőre megmenekülő foglyok a morális normák érvényességében már nem hihettek, maradt a rendhez való alkalmazkodás esélye, ezt megkönnyítette, hogy a táborok rendjének biztosítása olyan mechanizmusok felhasználásán alapult, amelyeket már nagyon is jól ismertek.

„Auschwitz realitása viszont megint csak elgondolhatatlan világ, olyan világ, amit csakis az esztétikai képzelet segítségével gondolhatunk el”. Kertész Imre: *Gályanapló* (Magvető, Budapest, 1992) 328-329.

³⁹ *Sorstalanság* 51-91. Erről részletesen ír Vári György: i. m. 12-42.